(ib) Ugyanahhoz a szótőhöz homonim toldalék kapcsolódik (a toldalékok közti homonim kapcsolatokkal nem foglalkoztunk külön, mert ez inkább alaktani kérdés. Itt azonban legalább annyit meg kell említeni, hogy – a homonímia meghatározásának értelmében – az azonos alakú, de más-más szintaktikai funkciójú toldalékokat tekintjük homonimáknak. Ilyen például az igei személyrag és a birtokos személyjel többes szám első személyű alakja (lásd az [ic] példát), a múlt idő jele és a múlt idejű melléknévi igenév képzője: *összetört* egy poharat – az *összetört* pohár elvágta a kezem; a *múlt* nem *múlt* el nyomtalanul stb.

(ic) Két homonim szótári tőhöz homonim toldalékok kapcsolódnak: *dob*1 ('hajít'): *dobunk* még egy gólt – *dob*2 ('ütőhangszer'): a *dobunk* szétrepedt.

Más példa: *sírt* egy kicsit – a temetőben gondozzuk a *sírt* (itt a toldalékok közül a múlt idő jele és a tárgyrag áll homonim viszonyban).

5. 3. 2. 2. Szintagmák közötti homonímia

Ezt a típust birtokos jelzős szerkezettel szokták példázni:

A *párduc simogatása hátborzongató*. A szintagma egyik jelentése: 'ha a párduc megsimogat'; a másik: 'ha a párducot megsimogatom/megsimogatod' stb.

Ugyanezt a kettős irányultságot, egymástól független jelentéseket fejez ki a következő kijelentés is: *A szülők szeretete kötelesség*. Az egyik esetben a szülők érzelméről, a másikban a szülőkre irányuló szeretetről van szó.

5. 3. 3. Vegyes homonímia

Azokat a szópárokat soroljuk ide, amelyek egyesítik a szótári és a grammatikai homonímia pólusait. Azok a szópárok tartoznak ide, amelyeknek az egyik tagja szótári szó, a másik pedig toldalékolt szóalak: *légy*1 (rovarféle) – *légy*2 (a *lesz* ige felszólító módú alakja); *font*1 (pénznem, súlymérték) – *font*2 (a *fon* ige múlt idejű alakja); *hasad*1 ('reped') – *hasad*2 (a *has* főnév birtokos személyjeles alakja); *szemét*1 ('piszok') – *szemét*2 (a *szem* főnév birtokos személyjeles és tárgyragos alakja) stb.

5. 4. Homonímia a beszédben és az írásban

Eddigi kérdéskezelésünk során úgy közelítettük meg a homonímiát, hogy nem voltunk tekintettel a nyelvhasználat hangzásbeli és írásos aspektusára. Pedig ha a működő nyelvre is figyelünk, akkor természetesnek vehetjük, hogy az azonosalakúság bemutatásához e két kommunikációs közeg, az auditív és a vizuális csatorna sajátosságait is figyelembe kell vennünk. Ha ezt megtesszük, világossá válik, hogy a beszélt nyelvben és a helyesírásban az azonosalakúság eltérő módon jelentkezik. Amint fentebb már említettük, a hangzás szerinti homonímiát *homofóniá*nak, az írás szerintit *homográfiá*nak nevezzük. Vizsgálatunk eredményét beépíthettük volna a homonímia fenti tipológiájába is, de akkor talán összemosódtak volna azok az eltérések, amelyek a lexikológiai-lexikográfiai, illetve a nyelvhasználati-pragmatikai szempont különbségéből erednek. Külön tárgyalásuk mellett e módszertani megfon-

toláson kívül didaktikai érvek alapján is döntöttünk, így ugyanis világosabban érzékelhetők homonímiának a kommunikációs csatornák különbségéből származó alosztályai.

5. 4. 1. Homofónia

A **homofónia** olyan szópárok viszonyában figyelhető meg, amelyek hangzása azonos, írásképe viszont különböző. Altípusainak a behatárolásakor ugyanazokat a szempontokat vehetjük figyelembe, mint a homonímia általános bemutatása során. Eszerint megkülönböztethetjük a szótári, a grammatikai és a vegyes homofóniát.

5. 4. 1. 1. A szótári homofónia

A szótári homofónia köznevek és a belőlük létrejött tulajdonnevek között áll fenn. Legszembetűnőbbek ezen a színes palettán a foglalkozásnevekből, népnevekből, melléknevekből kialakult családnevek és keresztnevek.

Foglalkozásnevekből kialakult családnevek: *ács–Ács; csizmadia– Csizmadia*; *fazekas–Fazekas*; *gombos–Gombos*; *halász–Halász*; *kádár–Kádár*; *kerekes–Kerekes*; *keresztes–Keresztes*; *kertész–Kertész*; *kovács–Kovács*; *madaras–Madaras*; *sütő–Sütő*; *szabó–Szabó*; *szíjgyártó–Szíjgyártó*; *szűcs–Szűcs, Szűts*; *tímár–Tímár*; *tollas–Tollas*; *varga–Varga, Vargha* stb. Itt említjük meg az eszköznevekből kialakult családneveket is: *buzogány–Buzogány*; *csép–Csép*; *gereben–Gereben*; *kasza–Kasza*; *puska–Puska* stb.

Népnevekből létrejött családnevek: *cseh–Cseh*; *görög–Görög*; *horvát–Horvát, Horváth*; *lengyel–Lengyel*; *magyar–Magyar*; *német–Német*; *oláh–Oláh*; *orosz–Orosz*; *rác–Rácz*; *szász–Szász*; *székely–Székely*; *szerb–Szerb*; *tatár–Tatár*; *török–Török*; *tót–Tót, Tóth* stb.

Melléknevekből kialakított családnevek: *álmos–Álmos*; *erős–Erős, Erőss*; *fehér–Fehér*; *fekete–Fekete*; *forró–Forró*; *gyenge–Gyenge*; *jámbor–Jámbor*; *kis, kicsi – Kis, Kiss, Kicsi*; *kövér–Kövér*; *nagy–Nagy*; *ravasz–Ravasz*; *sánta–Sánta, Sántha*; *szép–Szép*; *szőke–Szőke*; *tompa–Tompa*; *vastag–Vastag, Vastagh*; *veres–Veres, Veress, Weöres* stb. Keresztnév: *szende–Szende*.

Más típusú köznevekből létrejött keresztnevek: *aranka–Aranka*; *árvácska–Árvácska*; *barna–Barna*; *boglárka–Boglárka*; *boróka–Boróka*; *farkas–Farkas*; *georgina–Georgina*; *gyöngyvirág–Gyöngyvirág*; *hajnal–Hajnal*; *hanga–Hanga*; *ibolya–Ibolya*; *iringó–Iringó*; *jácint–Jácint*; *rózsa–Rózsa*; *viola–Viola*; *virág–Virág* stb.

Szótári homonímiát eredményez a *j* hang hagyományos és aktuális írásmódja is: *hej* (indulatszó) – *hely* (főnév).

5. 4. 1. 2. A grammatikai homofónia – a definíciónak megfelelően – toldalékolt szóalakok között figyelhető meg. Esetükben azért kell megismételni, hogy e szóalakok hangzása egyezik, írásképe viszont különbözik, mert ennek a jelenségnek a forrása a részleges hasonulás, az összeolvadás (az alaktanhoz tartozó mássalhangzótörvények). Ezeken kívül meg kell említeni a magyar helyesírás egyik alapelvét: a ha-

gyományos írásmód elvét is, és ezen belül az *ly* és a *j* azonos ejtését, mint a homofónia másik forrását.

Példák: *áraszd–árazd*; *csempésztek–csempéztek*; *estélyén–estéjén*; *fogja–foglya*; *mészben–mézben*; *pontja–pontya*; *részben–rézben* stb.

5. 4. 1. 3. A vegyes homofónia egy szótári tő és egy toldalékolt szóalak közötti viszony: *fojt–folyt*; *csuklya–csukja*; *roncs–ronts*; *szablya–szabja* stb.

5. 4. 2. Homográfia

A homográfia az íráskép és a hangzás viszonyát illetően a homofónia fordítottja. Az ide tartozó szavak, szóalakok írásképe – amint ezt a megnevezésükre használt terminus is jelzi – azonos, kiejtésük viszont különbözik.

Nyelvünkben a homográfia a homofóniához képest csak szűk területen figyelhető meg. *A magyar nyelv könyve* szerint ez a jelenség „a magyarban a zárt *e* hang ejtésekor állhat elő" (A. Jászó szerk. 1997: 440). Ide tartozik tehát minden olyan nyelvi szerkezet, amely a zárt *e* hangot tartalmazza, mivel ezt a helyesírásunk nem jelöli. Példa: (ti) *mentek* – (ők) *mentek*; *szerelem* (fn) – (én) *szerelem* (ige).

Megjegyzendő, hogy ez a nyelvi jelenség csak azok számára jelent homográfiát, akik regionális anyanyelvüknél fogva természetes módon használják a zárt *e* hangot, és akik ismerik ennek a hangnak az ejtése és helyesírásunk vonatkozó előírása közötti viszonyt.

Az említett *e* hanggal kapcsolatos eseteken kívül nyelvünkben van még legalább két példa a homográfiára:

1. *mész* (ige) – *mész* (fn).

A *megy* ige egyes szám második személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakját hosszan ejtjük, de röviden írjuk. Így a *mész* ige említett alakja írásban megegyezik a *mész* anyagnévvel (Hová *mész*? Itt a *mész*).

2. *egyen* (ige) – *egyen* (határozóragos számnév).

Az *eszik* egyes szám második személyű, felszólító módú, jelen idejű alakja írásban megegyezik az *egy* tőszámnév ragos alakjával.

2a) ***Egyen*** *meg a farkas!? Azt akarod, hogy megegyen a farkas!?*

2b) *Kettőn áll a vásár, nem* ***egyen****.*

Ha ezeken a nyelvi példákon kívül vannak még olyan szópárok a magyar nyelvben, amelyek tagjai homonim viszonyban állnak egymással (alakjuk azonos, de jelentésük között nincs motivált kapcsolat), és ejtésük különbözik, de írásképük azonos, akkor ezek is a homográfia kategóriájába sorolandók.

Összegzés

A homonímia szavak, szerkezetek közti kapcsolat, a poliszémia viszont egyetlen szó vagy szerkezet két vagy több jelentése közötti viszony. Miután ezt a két kategóriát így elhatároltuk, a homonímiát úgy is meghatározhatjuk, hogy ugyanahhoz a hangsorhoz/hangalakhoz legalább két különböző, egymással össze nem függő jelentés kapcsolódik. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a két vagy több azonos

alak egybeesése véletlen, vagyis nincs köztük etimológiai kapcsolat, azonosságuk a konvergens alakfejlődés következménye. A poliszémia egyetlen szó alapjelentésének divergens fejlődéséből jön létre. A két kategória között az álhomonímia teremt kapcsolatot. Az álhomonim szavak a nyelvtörténet korábbi szakaszában valamely poliszém szóból alakultak ki jelentéseltávolodás eredményeként. Emiatt ma már nem érzékelhető az egykor etimológiailag összefüggő jelentések közti kapcsolat. Vagyis, az álhomonim szavakat a mai nyelvérzék homonim szavaknak tekinti, annak ellenére, hogy e szavak valamely poliszém szóból alakultak ki: például a *barát*1 ('közelálló személy', 'társ', 'pajtás') és a *barát*2 ('szerzetes') a 'testvér' jelentésű *bráty* szláv kölcsönszóból alakult ki. Etimológiai gyökerük tehát közös, ma viszont a jelentéseik között nem érzékeljük az egykori szemantikai motiváltságot.

A szóbeli és az írásos kommunikáció eltéréseire, kettősségére való tekintettel az azonosalakúságnak két aspektusával, módozatával kell számolnunk. A hangzás szerinti homonímiát *homofóniá*nak, az írás szerintit *homográfiá*nak nevezzük.

Kulcsszavak és alapviszonyok

auditív és vizuális csatorna,
azonosalakúság,
álhomonímia, álhomonim szavak,
homofónia, homográfia,
homonima, homonim viszony,
homonímia és poliszémia,
jelölő, név,
szótári szótövek és toldalékolt szóalakok (inflexiós alakok).

Kérdések, teendők

1. Értelmezze a *táj*, az *óceán* és a *föld* szó viszonylatában az alábbi költői kijelentést:

„a szívem Kolumbusz árbockosárból / kiáltó matróza, mikor / idáig érkezem // minden más táj csak óceán / ez itt a föld / a föld nekem" (Kányádi Sándor: *Mikor szülőföldje határát megpillantja*).

2. Fejtse ki a *Kolozsvár nem vár* kijelentés lehetséges értelmezéseit!

3. Értelmezze az alábbi kijelentéseket:

a) Az első előadásban Jakab Árpád nagy műveltségű személyként mutatta be a pedagógust.

b) Az első előadásban Jakab Árpád nagy műveltségű személyként mutatta be a tudása alapján doktori címet érdemlő, s ugyanakkor kitűnő gyakorlati érzékkel rendelkező pedagógust.

4. Összegezze a homonímia és a poliszémia elhatárolásának szempontjait! Tisztázza, hogy egyáltalán miért vetődik fel e két szemantikai viszony közötti összefüggés lehetősége!

5. Határolja el egymástól a homográfiát és a homofóniát!

Könyvészet

HANGAY Zoltán
1997 A rokon értelmű szavak. In A. Jászó Anna szerk. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 440–444.

KÁROLY Sándor
1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KESZLER Borbála szerk.
2000 *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
KIEFER Ferenc
é. n. [2000] *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.

II. 6. A paronímia

6. 1. Bevezető megjegyzések

A ***paronímia*** legáltalánosabban a szavak alaki/hangzásbeli hasonlóságával áll összefüggésben, de a két kategória nem fedi egymást. Nemcsak a paronímia, hanem a *figura etimologica*, az ún. népetimológiával létrehozott szavak kapcsolata a forráskifejezésekkel, a szójáték (paronomázia), sőt a rím is a szavak, szóalakok, szóelőfordulások hasonlóságán alapszik. Vessünk egy pillantást – a rím kivételével, hiszen ez a poétika kutatási területéhez tartozik – először ezekre a nyelvi-nyelvhasználati jelenségekre!

6. 2. Az alaki hasonlóság típusai

6. 2. 1. A *figura etimologica* azonos tövű szóalakokból álló szókapcsolat (etimológiai, tőismétléses alakzat). Példák: *várva vártam* ezt az alkalmat; *réges-régen* történt; *szájról szájra* adták a hírt; *unos-untalan* ismételget valamit; szép *életet él*; *szebbnél szebb* virágok; tekintélye *nőttön-nő*; hogy *látván lássatok*; akinek füle van a *hallásra, hallja*; *halálnak halálával halsz* stb.

6. 2. 2. A *népetimológia* laikus, azaz nem szakmabeli szószármaztatást jelent. A „szavak hasonlóságán alapul: a nyelvérzék számára elemezhetetlen (pl. idegen, családtalan vagy elszigetelődött, továbbá avulófélben levő) szót egy hozzá hasonló hangalakú (és legtöbbször: jelentésű) szóval hozunk kapcsolatba, s így tesszük értelmessé. Pl.: *tubarózsa* (lat. tuberosa), *fenerosszpora* (gör. peronoszpóra), *hagymás betegség* (hagymáz [= a tífusz régies elnevezése; irodalmi szóhasználatban önkívülettel járó lázas állapotot jelöl vö. ÉKsz.]) stb." (Szathmári 1961: 488). Érdekes példa a török *kara katna* ('fekete madár') „magyarításával" létrehozott *károkatona* szavunk is (Rácz szerk. 1968: 168).

6. 2. 3. A *paronomázia* a klasszikus retorika egyik alakzata. Meghatározásához – a szükséges helyesírási változtatásokkal és betoldásokkal – Révai Miklóst idézzük, aki az XIX. század első éveiben írta meg *A magyar szép toll* című munkáját:

„Ez a figura, az *egyszármazatú nevezés*, Latánul *annominatio*, egy lépéssel már tovább megyen [az alliterációnál], s több egyszármazatú szót köt egybe, hogy az egyenlő hangozattal a figyelmességet a gyökérnek fő képzeletére igazítsa. *A csen-*